

Mətanət YAQUBQIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: matanatyaqubqizi63@gmail.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA GÜNƏŞ SİMVOLU

Xülasə

İnsan real həyat gerçəkliklərini dərk etdikdən sonra bu gerçəklik vahidləri mətn səviyyəsində simvollaşır. Real gerçəklik vahidləri insan tərəfindən müxtəlif şəkildə qavranılır, dərk edilir və ifadə olunur. Gerçəkliyin ifadəsi insanın düşüncəsindən, intellektindən asılı olaraq müxtəlif cür təzahür edir. Bir qayda olaraq, sınaq, alqış, qarğış və s. kimi folklor nümunələrinin kökündə gerçəklik əsasında formalaşan əski inanclar durur.

Türk mifologiyasında Günəş bütün dünyanın yaratıcısı, Tanrıdır. Günəşin bir Tanrı kimi qəbul olunması və Günəş Tanrısına sitayiş, demək olar ki, bütün xalqlarda müşahidə olunur, başqa sözlə desək, Günəş simvolu bütün sivilizasiyalarda başlıca yer tutan inanclardan biridir.

Dünya xalqlarının düşüncə və təfəkkür modellərində bənzər simvollar və bu simvollarla bağlı bənzər anlayış, kateqoriya və təsəvvürlər vardır. Dünyanın müxtəlif yerlərində Günəş və onun simvolları ilə bağlı mövcud olan modellər bütün bəşəriyyət tarixində eyni kökdən gəlir. Bizcə, ortağ inancların olmasını məhz bununla izah etmək lazımdır.

Açar sözlər: gerçəklik, sivilizasiya, dairə, Toğay Məlik, şərq, rəqs

Matanat YAGUBGIZI

THE SYMBOL OF THE SUN IN AZERBAIJANI FOLKLORE

Summary

As soon as a person comes into contact with and perceives the realities of life, these units of reality are symbolized at the textual level. Units of reality are differently perceived, understood and expressed by people. The expression of reality manifests itself in different ways depending on the thinking and intellect. As a rule, such samples of folklore as beliefs, good wishes and curses are based on old beliefs based on reality.

In Turkic mythology, the Sun is God and the creator of the whole world. The acceptance of the Sun as the only God and the worship of the Solar God is observed in almost all nations. In other words, the symbol of the Sun is one of the main beliefs in all civilizations.

Models of thinking and thinking of the peoples of the world have similar symbols and similar concepts, categories and ideas about these symbols. The

patterns associated with the Sun and its symbols in different parts of the world have the same roots throughout human history. In our opinion, the reason for this is the existence of common beliefs.

Keywords: *reality, civilization, circle, Togay Malik, east, dance*

Метанет ЯГУБГЫЗЫ

СИМВОЛ СОЛНЦА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Как только человек соприкасается и воспринимает реалии жизни, эти единицы реальности символизируются на текстовом уровне. Единицы действительности по-разному воспринимаются, понимаются и выражаются людьми. Выражение действительности проявляется по-разному в зависимости от мышления и интеллекта. Как правило, такие образцы фольклора, как поверья, быстрые пожелания и проклятия, основаны на старинных поверьях, основанных на реальности.

В тюркской мифологии Солнце — бог и творец всего мира. Принятие Солнца как единственного Бога и поклонение Солнечному Богу наблюдается почти у всех народов. Другими словами, символ Солнца является одним из основных верований во всех цивилизациях.

Модели мышления и мышления народов мира имеют схожие символы и схожие понятия, категории и представления об этих символах. Символы, связанные с Солнцем и его символами в разных частях света, имеют одни и те же корни на протяжении всей истории человечества. На наш взгляд, причиной этого является наличие общих верований.

Ключевые слова: *реальность, цивилизация, круг, Тогай Малик, восток, танец*

İnsan anadan olduğu gündən ömrünün sonuna qədər həmişə gerçək aləmlə təmasda olmuşdur. Yaranan hər bir inanc da insanın daima təmasda olduğu real həyat gerçəkliklərindən doğur. Real həyat gerçəklikləri onu təşkil edən ayrı-ayrı vahidlərin mənimsənilməsi yolu ilə dərk edilir. İnsan ətraf aləmi, zamanı və məkanı dərk etsə də, etməsə də onlar gerçəkdir və mövcuddur. İnsan real həyat gerçəkliklərini dərk etdikdən sonra bu gerçəklik vahidləri mətn səviyyəsində simvollaşır. Real gerçəklik vahidləri insanların beyni tərəfindən müxtəlif şəkildə qavranılır, dərk edilir və ifadə edilir. Bu da insanların beyninin düşüncəsindən, intellektindən asılı olaraq müxtəlif cür təzahür edir. Bu sınımaların kökündə gerçəklik əsasında formalaşan əski inanclar durur. Psixoloji araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, ilkin inanclar əksərən (bəlkə də istisnasız olaraq) sınıanaraq təcrübədən keçirilmiş

adi həyat hadisələri ilə bağlı olmuşdur. Bu nümunələrin də əsasında müəyyən mənadə real fakt durur.

Əski insan yalnız gündəlik həyat və məişətdə rast gəldiklərini sınaqla kifayətlənməmiş, hətta gecə yuxuda gördüklərini də sınaqdan keçirmişdir. Məsələn: yuxuda ilan görmək - məleykə – deməkdir və onu yuxuda görə insanın işləri düz gedər. “İlan mifi çox əski çağlardan azərbaycanlılarda, onun tərkibində iştirak edən azərbaycandilli qəbilələrdə, midiyalılarda da vardır. İlan onqonu o qədər yayılmışdır ki, məişətdə işlənen qab-qacaqda da onun şəkli qabardılmışdır” (8; s.16-17). Oğuz rayonunun Kərimli kəndində arxeoloji qazıntı aparmış AMEA-nın Arxeologiya-Etnoqrafiya İnstitutunun Şəki arxeologiya qrupunun baş elmi işçisi Nəsi Muxtarov qeyd etmişdir ki, indiyə qədər müxtəlif bölgələrdə qazıntı işlərində iştirak etməsinə baxmayaraq, qazıntı zamanı ən çox qoç, öküz fiqurlarına rast gəlinmişdir, lakin burada aşkar edilən boyalı quş və ilan fiqurları arxeologiya tarixində nadir tapıntılardan hesab olunur (Bax:6).

İlan (tüklü ilan – Əjdaha) kultu həm də Günəşlə əlaqələndirilir. Bütün bunlar o deməkdir ki, Günəşə sitayiş insanlarda o qədər güclü olmuşdur ki, bu inanc onların bütün həyatında, məişətində, maddi və mənəvi sərvətində, bir sözlə, insan həyatının hər bir mərhələsində simvolik işarələrlə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində mövcud olan nadir dairəvi məbədlər fikrimizin parlaq təsdiqidir. “Qəbələ bölgəsinin Böyük Əmili kəndi yaxınlığındakı Kilsədədə Mitra (Günəş – kursiv bizimdir) Allahı məbədi¹ mərkəzi gümbəzli, ikiyaruslu kompozisiyaya malik olan abidədir... Qax rayonunun Ləkit kəndi yaxınlığında inşa edilən texnikası üsullarına görə VI əsrə aid edilən alban məbədi, təxminən V – VI yüzilliyə aid edilən Ləkit dairəvi xristian məbədi, Ləkitdən bir neçə kilometr aralıda Qoduqlu kəndində Yeddi kilsə sitayiş yeri tikilisi qalmışdır” (Bax: 3; s.139-140)

Bütün bu tarixi faktlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında Xristian və İslam dinlərindən çox-çox əvvəl Günəş məbədləri və Atəşpərəstlik dininin müxtəlif abidələri mövcud olmuşdur. Əslində Atəşpərəstlik ilə Günəşə sitayiş arasında müəyyən bənzərlik vardır. Hətta belə də demək olar ki, Atəşpərəstlik Günəşə sitayişin təzahür formalarından biri, yəni onun rəsmi din statusu qazanmış, özünəməxsus qayda və ritualları olan təzahür şəkillərindən biridir. Çünki Günəş ən böyük atəş olduğu kimi, atəş də Günəşin yer üzərindəki ən bariz əlaməti, simvoludur.

¹ “Qəbələ rayonunun Böyük Əmili kəndində məşhur abidə - IV-V əsrlərə aid “Kilsədəğ” məbədi mövcuddur. Qədim Mitra məbədinin özülləri üstündə inşa edilmiş bu məbəd Kilsə dağda Mitra Tanrısı məbədi mərkəzi gümbəzli, ikiyaruslu kompozisiyaya malik olan abidədir. Məbədin divarının xarici səthi qeyri-bərabər tərəfli 12 guşəli formada, daxili səthi isə 10,4 m-lik silindr şəkildə həll edilib. İkinci daxili dairə 8 sütun üçün stilobat (sütunlar üçün özü) rolunu oynayır. Həmin sütunlar gümbəzli ikinci yarusun barabanını (gümbəzli dairə səmanın – Mitranın rəmzi idi) saxlayır. Şərq fəsadı səmtində simmetrik surətdə yerləşmiş, plan baxımından dairəvi olan iki otaq – Mitra Tanrısının göstərilmiş iki mənasını nəzərə çatdıran səcdəgahlar var” (bax: 11)

Türk mifologiyasında Günəş ilk olaraq Tanrıdır, bütün dünyanın yaratıcısıdır. Son olaraq isə kraldır və Anadoluda yer üzünü idarə edən krallar bu soydan gəlmişdir. Anadolu Səlcuqlu memarlığına aid bir sıra kişi və qadını təmsil edən daire, yaxud da işıqlı daire içərisində Ay və Günəş qabartma sənət əsərləri dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu dairelər daşlaşmış dəyərlərin alt qatındakı mənalarnı üzə çıxaran simvollarıdır. (Bax:17)

Günəşin bir Tanrı kimi qəbul olunması və Günəş Tanrısına sitayiş, demək olar ki, bütün qədim xalqlarda müşahidə olunur, başqa sözlə desək, Günəş simvolu bütün sivilizasiyalarda başlıca yer tutan inanclardan biri olmuşdur.

Türklər daima Günəşə tapınmışlar və Günəşi başlıca soy hesab etmişlər. (Bax: 16)

Əski hind mifologiyasında dünyanın yaradılışını Günəşlə əlaqələndirirdilər... Amerika Qızıldərililəri günəşlə bağlı inanclara sahibdirlər... Bu inanc o qədər güclü olmuşdür ki, hətta romalılar həftənin bir gününü Mitranın şərəfinə “Sunday” (Sun – günəş, day – gün) adlandırdılar. Mitraçılar Günəş Tanrısının yüksəlişini anmaq üçün “Mizd” adı verilən üzərində “Mitra Xaçı” qabartmalı günəş şəklində çörək yeyərdilər” (Bax15).

Çox maraqlı faktıdır ki, Türkiyədə Alacahöyükdə aparılan qazıntı zamanı kral məzarlığından tapılmış bürünc, qızıl və gümüşlə bəzədilmiş öküz buynuzu üzərində kosmik anları olan müxtəlif quş, heyvan, çiçək və bir sıra geometrik motivləri əks etdirən Het sivilizasiyasına aid “Günəş kursu” kultu, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Yunanıstandakı Rodos adasını himayə edən Günəş Tanrısı Heliosun heykəli günü bu gün də insanların əski inancı kimi diqqəti cəlb etməkdədir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məbədlərin dairəvi tikilişi, Qəbələ rayonunda Xoruz (Toyuq) pirinin olması qədim insanın inanclarını əks etdirir. Bir sıra qədim xalqlarda xoruz Günəş ilahəsi və ya günəşin oğlu hesab edilirdi. “Gün” və “xoruz” sözlərinin kökü eyni qu/qo/ho ünsüründən ibarətdir. Qədim iranlılar, qədim slavyanlar və bəzi türk xalqları arasında günəş oğlu xoruz kultu geniş yayılmışdı. Qo/ho ünsürü qodu/qodu (gödu-gödu, gudu-gudu) sözündə də özünü göstərir. “Qodu” sözü farsca “xuda”, türkcə “huda” sözləri ilə əlaqədardır (Bax:2; s.229) Bu fikirləri yazan müəllif sonda bu nəticəyə gəlir ki, hər iki söz də Günəş ilahəsinin adını simvollaşdırır və burada qoduya müraciət – məhz Günəşə müraciətdir. Qodunu günəş şəklində düzəldirlər. Əski insanın düşüncəsinə görə də qadın günəşdir və Günəş ilahəsinə əks etdirir; ilk qablara ən çox ağ və sarı rəngli dairəvi¹ naxışların, 8 guşəli

və 8 səthli bir tunc təbəqənin üstündə cızma xətlərin vurulması, Qax-Zaqatala bölgəsində günəş formasında maxaranın bişirilməsi və bu kimi bəzi xüsusi məqamlar vardır ki, bu da - Albanların sitayiş etdikləri ilahə üçlüyü – Göy, Günəş və Ay Tanrılarına sitayışı, əski insanın əski inanclarını simvollaşdırır.

Günəş və ay həm də üfünün cəhətlərini əks etdirir. Teleut türklərində bir əfsanədə “Ay quzeyin (şimalın), Günəş isə güneyin (cənubun) simvolu idi.” Bu inanc göyün üst qatında duran “Göy qartalı”nın duruşuna görə yaranmışdı. Söyləndiyinə görə bu qartalın sol qanadı ayı, sağ qanadı günəşi örtürdü. Bu duruma görə qartalın başı şərqlə baxmalı idi. Bu duruş Türk mifologiyasına uyğun istiqamət idi. Bu əfsanəyə görə Ay qaranlıq və gecələr diyarı olan quzeyin, günəş isə aydınlığın hökm sürdüüyü və gündüzlər diyarı olan güneyin simvolu idi... Göytürklər yönlerini təyin edərkən üzvlərini şərqlə, yəni günəşin doğduğu istiqamətə döndərərdilər. Altay bölgəsində yaşayan Türk şamanlarının qapıları da daima şərqlə doğru açılırdı. “Oğuz dastanı”nda sabaha, danın ağarmasına, gün çıxmasına böyük bir önəm verilmişdi. Bütün həyat, o gün və günəşlə başlayırdı. Günəş batdıqdan sonra isə hər şey dayanırdı. Yakut Türklərinin, Altay Türklərinin yaradılış dastanlarında “Cənnət ilə Həyat Ağacı da şərqlə bölgəsində tapılırdı”¹ (Bax:12)

Əski inanclara sahib insanlar günü bu gün də evlərini tikərkən üzə şərqlə doğru tikirlər. Günəş həm də insanlara sağlamlıq bəxş etmişdir. Günəş şüaları D vitamindir. Atalar əbəz yerə deməyib ki, “Günəş girməyən evə həkim girər”.

Tarixçi-araşdırmaçı Arizə Xudiyevanın qeyd etdiyinə görə, Oğuz rayonunun Qarabulaq kəndində mövcud olan alban məbədinin həm giriş, həm də çıxış üçün istifadə olunan tək bir qapısı vardır ki, bu qapı da məhz şərqlə doğru açılır. Bu kimi faktlar əski insanların əski inanclarına söykənir.

Tədqiqatı ilə məşğul olduğumuz Şəki-Zaqatala bölgəsinin istər tarixi mühiti, istərsə də bu bölgədən topladığımız folklor örnəkləri bir daha sübut edir ki, Günəşə, Günəş Tanrısına tapınmaq bölgə əhalisinin əski inancıdır. Bir neçə nümunə ilə fikrimizi əsaslandırmağa çalışaq.

Qax rayonunun Sarıbaş kəndində “Halay” rəqsinə bənzər “Salaməleyküm, “Toğay Məlik”² (Toğay-Turğay-Torağay – kursiv bizimdir) rəqsini ifa edirdilər. Bu rəqsdə adından da göründüyü kimi Toğay Məlikə salam verilir. Tədqiqatçı Abdulləyev qeyd edir ki, “türk xalqlarında ulu xaqan Tanrının özü, yaxud bəlgəsi kimi düşünülürdü. Bu dünyagörüşə əsasən... Alp Ər Tonqa da – Tonqay Məlik, Günəş – İşıq Tanrısı belə şəxsiyyətlərdəndir... Tonqay Məlik də Günəşin insanlaşdırılmışdır” (Bax:1; səh:3-7.). Demək, Tonqay Məliyə salam verməklə Günəşə salam vermək, tapınmaq deməkdir.

Başqa bir nümunəni, düzgü nümunəsini gözədən keçirək:

¹ Bax: 5; s.122-125.

¹ Dünyanın əksər xalqlarında, o cümlədən türklərdə Günəşin və Tanrının rəmzlərindən biri kimi sayılmaqdadır. Qədim türklər “Tenqri xan” dedikdə, Göyü və Günəşi dərk edirdilər. Onlar inanırdılar ki, insanın ruhu Tenqriyə (Günəşə), cismi-bədəni isə müqəddəs Yer-Suya məxsusdur. Qədim mənbələrə görə, hunlar dan yeri söküləndə əllərini günəşə doğru açaraq onu salamlayıp, sübh dualarını edirdilər... Qədim Tunc dövründən etibarən Qobustan, Gəmiqaya və Göyçə qayaüstü təsvirlərində Günəş ilahəsinin rəmzlərinə ... rast gəlinir. Orta əsr mənbələrinə əsasən Xəzər xaqanının ipək çadırının üzərini də qızıl rəmzi bəzəyirdi” (Bax:7; s.169-170).

Bacadan baxan pərələn göz¹,
Biri kək², biri boz...

Damdan-dama toz gedər,
İçində bir qız gedər,
Dartdım incisin üzüm,
O qaldı düzə-düzə.

Göstərilən bu nümunədə qırmızı rəng – günəşi, Günəş Tanrısını (Günəş Tanrısı dünyanı kəhər atda gəzib dolanmış), boz isə ayı – Ay Tanrısını simvolizə edir. Günəş, qeyd etdiyimiz kimi ağ, sarı, narıncı, qırmızı rənglərlə, ay isə boz, bəzən də qara rənglərlə verilir.

Damdan – dama toz gedər, içində bir qız gedər – bəndində, yəni bu evdən o evə günəş şüaları sızır. Bu cür şüalarda, işıq selində toz zərrəcikləri açıq-aydın görünür. “Tozun” içərisində görünən “qız” isə günəşin özüdür. Sanki “bu qız” – günəş rəqs edir. Bəs günəş necə rəqs edir? Alimlər bunu aşağıdakı kimi izah edir. Astrofizik, professor Cəfər Quluzadə günəşin rəqslərini belə izah edir: “Günəş normal halda hidrostatik tarazlıq halındadır, yəni Günəşdə verilmiş həcm elementinə təsir edən təzyiqlik və cazibə qüvvələri bir-birinə bərabərdir. Əgər xarici təsirlərlə günəş tarazlıq halından çıxarılsa, o rəqs etməyə başlayır... Günəş və ulduzların rəqslərini onların şüalanma selinin dəyişməsinə və spektral xətlərin periodik olaraq sürüşməsinə görə müşahidə etmək olar...” (bax: 14). Fəlsəfə doktoru Yusif Şükürlü isə günəşin rəqslərini aşağıdakı şəkildə izah edir: “Günəş şüaları pəncərə taxtasının dairəvi və kiçik dəliyindən keçir. Sonra şüa şüşə prizmasında sınırlanır... Bu zaman dəlikdən keçən şüa rəngli zolaq əmələ gətirir. Günəşin bir rəngdən başqasına fasiləsiz keçən bütöv spektri bu spektrdə müxtəlif dalğa uzunluğuna məxsus olan hər növ rəqsələrin olmasını göstərir.” (9; s.23).

Günəş rəqsi ən önəmli rituallardan biri olmuşdur. Günəşin bu cür yerdəyişməsinə, şüalanmasına görə əski insan ona görə də bu hadisəni – Dartdım incisin üzüm, o qaldı düzə-düzə – şəkildə kodlaşdırmışdır.

Fikrimizi ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, dünya xalqlarının düşüncə və təfəkkür modellərində bənzər simvollar və bu simvollarla bağlı bənzər anlayış, kateqoriya və təsəvvürlər vardır. Dünyanın müxtəlif yerlərində Günəş və onun simvolları ilə bağlı özünü göstərən bu modellər bütün bəşəriyyət üçün eyni kökdən gəldiyini düşündüyümüz ortaqlara inancları söykənir və bu inancların kökündə bütün bəşəriyyət üçün eyni olan real fakt durur.

¹ “Günəş günün gözü olduğu kimi Ay da gecənin gözüdür.” (bax: 13). Bu düzgün nümunəsində göstərilən ağ göz Günəşin, boz göz isə gecənin gözü olan Ayın simvoludur. Əslində bu gözlər gecə və gündüzün simvolu kimi başa düşülə bilər. “Əski türklərdə dünyanın mərkəzində ucalan nəhəng Dirilik Ağacının zirvəsində yuva quran Qartal Tənqri xanın Orta Dünyaya, insanlara nəzarət edən keşikçi, baxan gözləridir.” (7; s.133). Qartal da günəşin simvoludur. Bu, bir daha onu göstərir ki, “ağ” günəşin gözüdür.

² Ağ

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulləliyev A. Xalq musiqisində Toğay Məlik və Tonqay Məlik obrazları. səh:3-7. “Qobustan”, N1, 1991
2. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı-“Azərənəşr”-1982, 242 səh., s.229
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild. (III – XIII əsrin I rübü). Bakı-Elm-1998, 596 səh.
4. Azsayılı xalqların folkloru. I kitab. Bakı-“Elm və təhsil”-2014, 204 səh.
5. Həsənov K. Azərbaycan qədim folklor rəqsələri, Bakı-“İşıq”-1988, 130 səh.
6. Xudiyeva Arizə. Kurqanlarımızın möcüzələri. “Oğuz yurdu” qəzeti. 15 sentyabr 2008-ci il
7. Qurbanov Araz. “Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr”. Bakı-Strateji Araşdırmalar Mərkəzi-2013, 328 səh.
8. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, “Yazıçı”, 1983, 496s
9. Şükürlü Y. İşıq dispersiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı-“Müəllim” nəşriyyatı-2008, 76 səh.
10. Yaqubqızı, M. Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm (Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor örnəkləri əsasında) / M.Yaqubqızı. –Bakı: Elm və təhsil, – 2006. – 182 s.
11. <http://525.az/site/?name=xeber>
12. <http://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/>
13. http://www.asroset.com/bireysel_gelisim/sembol/s16.htm
14. static.bsu.az/w10/af/esas.pdf S.M. Quluzadə. Günəş fizikası. Bakı-2012
15. www.ahmetakyol.net Ahmet Akyol. Mitra, Həzrəti İsa və Noel
16. file:///C:/Users/Mayil/Desktop/Konfrans%20simvol/ISLAM%20SADIQ%20GUNESH%20KULTU.pdf
17. file:///C:/Users/Mayil/Desktop/Konfrans%20simvol/GUNESH%20SEM BOLU%20FARKLI.pdf

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.01.2022

Son variant 31.01.2022